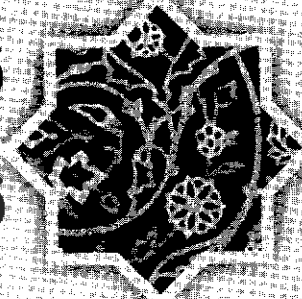

نگه‌ها و یادداشت‌ها

نسخه‌های نیشابوری نهج البلاغه

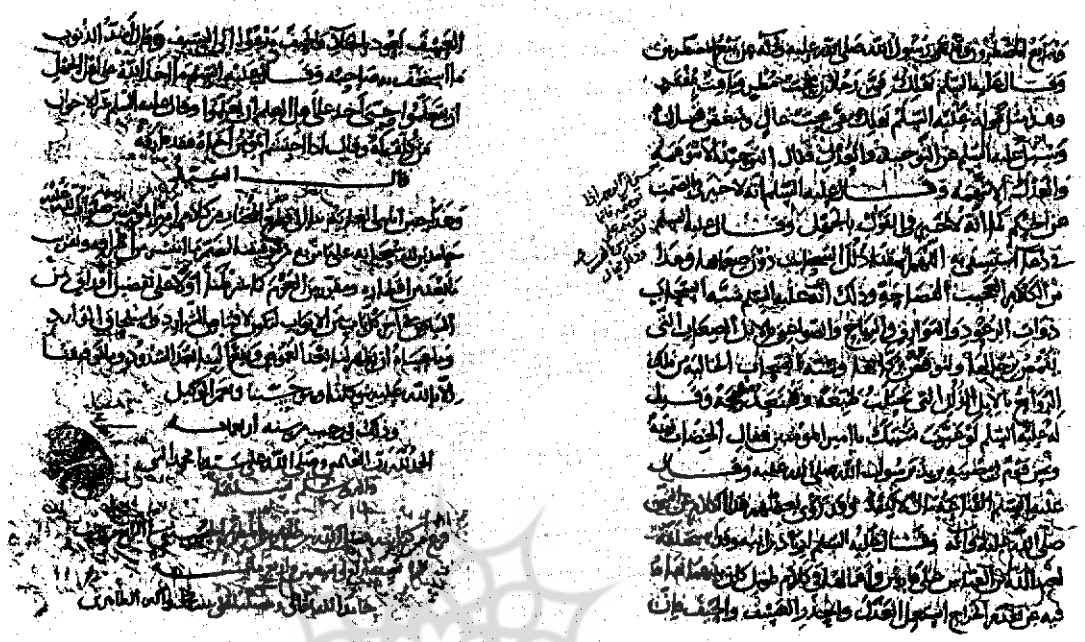

● محمدکاظم رحمتی

در تحقیقات فراوانی که تا به حال درباره نهج البلاغه انجام شده است، جای بحث از نسخه‌های نهج البلاغه و ارائه شیوه یا شیوه‌هایی برای تفکیک این نسخه‌ها از یکدیگر خالی است.^۱ این را می‌دانیم که نسخه‌های نهج البلاغه به روایت شاگردان سیدرضی (متوفی ۴۰۶) انتشار یافته است^۲ و البته این نسخه‌ها به دلیلی که در ادامه اشاره می‌شود، اندکی با یکدیگر تفاوت دارند. سیدرضی در آغاز و انجام نهج البلاغه اشاره می‌کند که در پایان هر باب، چند برگه را سفید نهاده تا اگر مطلب تازه‌ای به دست‌آورد، در آنها استنساخ کند. همین امر موجب تفاوت‌هایی در نسخه‌های نهج البلاغه شده است. بنابراین شناخت دو مسئله در بحث نسخه‌شناسی نهج البلاغه اهمیت دارد. نخست شناخت اینکه، نسخه‌های موجود به روایت کدام یک از شاگردان سیدرضی است و دیگر آنکه نسخه‌های موجود از روی کدام یک از آن نسخه‌های اساس استنساخ شده است. یکی از شروح کهن نهج البلاغه، شرحی است به نام معارج نهج البلاغه که ظهیرالدین علی بن زید بیهقی (متوفی ۵۶۶)، عالم نامدار خراسانی نگاشته است. بیهقی در آغاز شرح خود بر نهج البلاغه متذکر شده که نهج البلاغه را نزد حسن بن یعقوب بن احمد قاری^۳ در ۵۱۶ قرائت کرده و حسن بن یعقوب نیز نهج البلاغه را به سماع از جعفر بن محمد دوریستی^۴ (متوفی حدود ۴۷۴) به روایت محمدبن همام بغدادی^۵ از سیدرضی روایت کرده است.^۶ براساس نسخه‌های خطی موجود از نهج البلاغه به کتابت پدر حسن بن یعقوب، یعقوب بن احمد، می‌دانیم که عالمان نیشابوری با این کتاب آشنا بوده‌اند و ظاهراً آن را به همین طریق مذکور

اشاره: یکی از مطالب قابل تحقیق درباره نسخه‌های متعدد نهج البلاغه، بحث ارتباط این نسخه‌ها با یکدیگر است. به سخن دیگر این پرسش قابل طرح است که چگونه می‌توان نسخه‌های اساس نهج البلاغه را که نسخه‌های بعدی از روی آنها استنساخ شده‌اند بازشناخت. خوشبختانه فهرست‌های خوبی از نسخه‌های خطی نهج البلاغه به چاپ رسیده که می‌توانند اساس تحقیق در باره این موضوع قرار گیرند. نوشتار حاضر به معرفی دو نسخه کهن از نهج البلاغه می‌پردازد و تلاشی دارد براساس برخی خصوصیات این نسخه‌ها، نسخه‌های کتابت از روی آنها را شناسایی کند.

نسخه‌های خطی نهج البلاغه در سراسر جهان پراکنده است و در کتابخانه‌های معتبر و شخصی نگهداری می‌شود. این نسخه‌ها به دلیل تفاوت‌های جزئی در الفاظ و ترتیب ابواب، برای محققان چالش‌برانگیز است. یکی از مهم‌ترین مسائل در نسخه‌شناسی، تعیین نسخه‌های اساسی است که سایر نسخه‌ها از روی آنها استنساخ شده‌اند. در این مقاله، به معرفی دو نسخه کهن از نهج البلاغه می‌پردازیم که می‌توانند به عنوان اساس تحقیق در این زمینه قرار گیرند. نوشتار حاضر به معرفی دو نسخه کهن از نهج البلاغه می‌پردازد و تلاشی دارد براساس برخی خصوصیات این نسخه‌ها، نسخه‌های کتابت از روی آنها را شناسایی کند.

نسخه کهنی از نهج البلاغه
به تاریخ کتابت ۴۹۴ که از
روی نسخه ابویوسف
یعقوب بن احمد کتابت
شده است.
این نسخه را حسن السعید
(تهران: مدرسه چهل
ستون) ۱۴۰۲ به چاپ
رسانده است.

روایت از عم خود، جوینی، روایت کرده، نهج البلاغه است^۹ که جوینی آن را به روایت از سیدرضی در ثبت خود داشته است. (برای آگاهی از روایت نهج البلاغه توسط زیدیه ر.ک: محمدکاظم رحمتی، «نویافته‌هایی درباره نهج البلاغه»، کتاب ماه دین، شماره ۶۸-۶۹، خرداد و تیر ۱۳۸۲، ص ۸۴-۸۸).^{۱۰} عالمان زیدی یمنی از طریق زیدیه ایران با نهج البلاغه آشنا شدند. یکی از شاگردان یحیی بن اسماعیل فردی به نام عمرو بن جمیل نهدی^{۱۱} در ۵۹۸ در محله شادباخ^{۱۲} نیشابور در مدرسه یحیی بن اسماعیل اجازه روایت نهج البلاغه را از وی اخذ کرده است.^{۱۳} همچنین شاگرد دیگر یحیی بن اسماعیل، احمد بن زید جامی بیهقی بروقنی، عالم و محدث ایرانی زیدی، نیز نهج البلاغه را به روایت استاد خود در ثبت داشته است.^{۱۴} این دو عالم زیدی به یمن مهاجرت کردند و در آنجا علاوه بر روایت کتاب نهج البلاغه، شرح کهن دیگری بر این کتاب به نام اعلام الروایة علی نهج البلاغه تألیف صدرالدین علی بن ناصر حسینی را روایت کرده‌اند که به تحقیق محقق گراندنر، شیخ عزیزالله عطاردی با عنوان اعلام نهج البلاغه در ایران به چاپ رسیده است.^{۱۵} مهم‌ترین عالم زیدی ایرانی مهاجر به یمن، راوی نهج البلاغه از این دو تن، مرتضی بن سراهنگ مرعشی (متوفی بعد از ۶۱۴ق) است که عالمان زیدی یمن، طریق خود در روایت نهج البلاغه را از طریق وی به سیدرضی اسناد می‌دهند.^{۱۶} نکته جالب توجه در این میان، باقی ماندن این نسخه، یعنی نسخه روایت شده حسین بن علی جوینی از سیدرضی در

در آغاز شرح بیهقی، یعنی روایت محمد بن همام بغدادی، می‌شناخته‌اند. این طریق روایت نهج البلاغه در میان امامیه نیز متداول است. نسخه‌ای کهن و به تاریخ کتابت ۴۹۴ از روی نسخه کتابت شده توسط یعقوب بن احمد باقی مانده که حسن السعید آن را به طریق عکسی منتشر کرده است. این نسخه را یکی از سادات خراسانی به نام فضل الله بن طاهر بن المطهر الحسینی در چهارم رجب ۴۹۴ کتابت کرده است. گرچه وی به صراحت اشاره نکرده که این نسخه را از روی نسخه یعقوب بن احمد کتابت کرده اما در پایان نسخه خود اشعاری از وی آورده و قبیل از نقل آنها گفته است: «کتب الاستاذ الامام ابویوسف یعقوب بن احمد رحمه الله علی نسخه من هذا الكتاب بخطه...» سپس چند شعر از ابویوسف در مدح نهج البلاغه نقل کرده است و بعد از آن در اشاره به اشعاری که فرزند ابویوسف سروده گفته است: «و اقتدی به ابنه الاستاذ الامام ابویکر الحسن بن یعقوب اُدام الله توفیقه...». نسخه‌ای که احمد بن یعقوب کتابت کرده موجود است و ظاهراً تا به حال اهمی‌امی به چاپ آن صورت نگرفته است.^۷ یکی از شاگردان کمتر شناخته شده سیدرضی، فردی به نام حسین بن علی بن احمد حسینی جوینی است. مطلب چندانی درباره وی دانسته نیست، جز آنکه وی عموی یکی از سادات بنام نیشابور، یحیی بن اسماعیل حسینی (قرن ششم)، بوده است،^۸ از خلال مطالبی که در شرح حال یحیی بن اسماعیل آمده، درمی‌یابیم که جوینی، عالمی برجسته و یکی از اثبات زیدیه و طریق اتصال عالمان زیدی ایرانی به مؤلفان آثار زیدیه بوده است. از جمله آثاری که یحیی بن اسماعیل به

المرتضی بن سراهنگ الحسینی المرعشی وأجزت لها رواية... وكتب العبد الفقير الى رحمة الله احمد بن محمد بن اكونع فى شهر الله الأمم رجب سنة سبع و ثلاثين سبعمائة و الحمد لله حق حمد و صلواته على رسوله سيدنا محمد وآله وسلامه وهو حسبنا ونعم الوكيل»^{۱۸}

همچنین در پایان نسخه بخش کوتاهی با عنوان «زیاده من نسخه كتبت على عهد المصنف» آمده که کلماتی کوتاه از حضرت امیر در ذیل آن نقل شده است و در انتهای آن با ذکر عبارت «انتهت الزیاده» به پایان یافتن عبارت تصریح شده است و در ادامه عبارت هایی درباره نقش مهرهای حضرت امیر نقل شده است (نقوش خواتیم امیرالمؤمنین علی علیه السلام). پس از این بخش کوتاه، چند بیت شعر در ستایش نهج البلاغه به نقل از ابو یوسف یعقوب بن احمد نقل شده است.^{۱۹} این ویژگی ها، نشان می دهد که این نسخه همان نسخه نهج البلاغه به روایت جوینی است که یحیی بن اسماعیل اجازه روایت آن را به دو عالم زیدی پیشگفته داده است. به علاوه، همین ویژگی ها ما را در شناخت نسخه هایی که بر اساس این نسخه کتابت شده است یاری می دهد. به این منظور باید به سراغ فهرس نسخه های خطی رفت.

به تازگی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره) کتابی به نام نسخه های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح، گزیده ها و ترجمه های آن در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، به نگارش سید محمود مرعشی نجفی (قم، ۱۳۸۱/۱۴۲۴) منتشر کرده است.^{۲۰} نکته جالب توجهی که در این فهرست جلب نظر می کند، نسخه های خطی با ویژگی های شرح داده شده در قیل است که می توان آنها را نسخه هایی کتابت شده از نسخه نیشابوری نهج البلاغه به روایت جوینی دانست. این نسخه ها غالباً یمنی است.^{۲۱} همه این نسخه ها دارای بخش زیادات است. این نسخه ها را به دو دسته می توان تقسیم کرد: ۱. نسخه هایی یمنی که همانند دیگر نسخه های خطی نهج البلاغه جملگی کتابت شده از روی نسخه معرفی شده به روایت جوینی است. ۲. نسخه های غیر یمنی که از روی نسخه نیشابوری نهج البلاغه به روایت جوینی از سیدرضی کتابت شده است.^{۲۲} به واسطه ویژگی های خاص نسخه یمنی (بخش زیادات) اکنون امکان شناسایی و دسته بندی برخی از نسخه های نهج البلاغه وجود دارد.

پی نوشت ها:

۱. مرحوم محمد تقی دانش پژوه در معرفی نسخه ای از نهج البلاغه در مجموعه مشکاة، نکاتی جالب توجه درباره نسخه های نهج البلاغه آورده ولی به این مطلب توجه نکرده است. رک: همو، فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکاة به کتابخانه دانشگاه تهران (تهران،

الجزء من نسخة مرتضى بن سراهنگ الحسینی المرعشی وعلی بن ابی طالب علیه السلام وعلی بن ابی طالب علیه السلام وعلی بن ابی طالب علیه السلام
الشیخ الحاکم ابو یوسف یحیی بن ابراهیم رحمه الله
نسخ الیوم فی نهج البلاغه من روى عن ائمة الهدى
بإجازة من شیخنا المیرزا العبد الفقیر الی رحمة الله
والله اعلم بالصواب فانظروا فاعلموا
کتاب العبد الفقیر الی رحمة الله علی بن ابی طالب علیه السلام
ما یعلم دونها من نسخة الی الامام المیزان علیه السلام

بابت نظر البلاغه باطله نظر عندها الجزء و نظیر نسخه خطی سید مرتضی بن سراهنگ الحسینی المرعشی نجفی (ره) و الحقیقیه علی بن ابی طالب علیه السلام

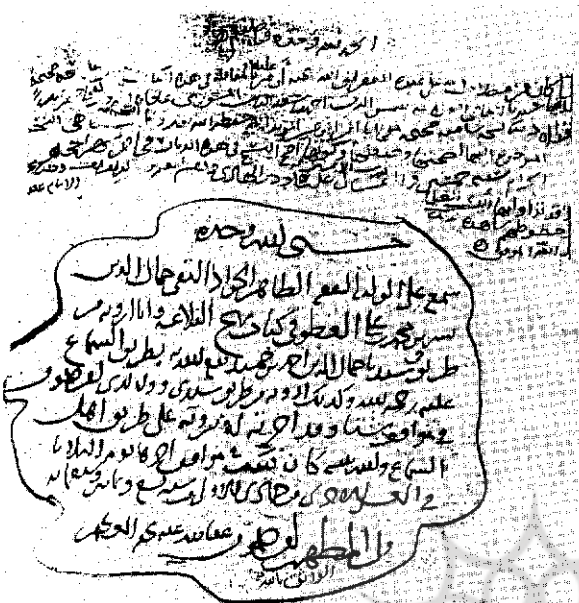
یلا وکذا شرح نهج البلاغه آیت الله العظمی
وهو ایضاً مؤلف بالاعلام

مع هذا الكتاب المسمى نهج البلاغه واول ما ارجع الیه المصنف
محمود بن محمد بن سراهنگ الحسینی المرعشی نجفی (ره) و
الشیخ الحاکم ابو یوسف یحیی بن ابراهیم رحمه الله
نسخ الیوم فی نهج البلاغه من روى عن ائمة الهدى
بإجازة من شیخنا المیرزا العبد الفقیر الی رحمة الله
والله اعلم بالصواب فانظروا فاعلموا

میان نسخه های خطی یمنی است. در میان نسخه های خطی ارزشمندی که به تازگی از یمن به ایران آورده شده (مجموعه طاووس یمانی)^{۱۷}، نسخه ای کهن از نهج البلاغه وجود دارد. بر اساس شواهدی در این نسخه، می توان آن را همان نسخه روایت شده جوینی دانست. در انجام این نسخه آمده است: «تم کتاب نهج البلاغه بلطف الله تعالی و عونه فله الحمد. و نقل من نسخه بخط السيد الشريف الفاضل شرف الدين ابی طالب المرتضی بن سراهنگ المرعشی الحسینی و الحمد لله و صلواته على سيدنا محمد وآله». همچنین در حاشیه این صفحه از نسخه آمده است: «بلغ معارضة و تصحيحاً و حراسة على نسخة الاصل بحمد الله تعالى و منه». اجازه ای نیز در انتهای این صفحه آمده است که بر سماع و قرائت نسخه نزد مرتضی بن سراهنگ دلالت دارد. متن این اجازه چنین است: «سمع هذا الكتاب المسمى بنهج البلاغه قراءة من أوله الى آخره الشيخ الفاضل الكامل منصور بن مسعود بن عباس / عياش و حضر السماع الفقيه السيد العالم سليمان بن شريح و أنا انظر في نسخة صحيحة معارضة بنسخة السيد الشريف الفاضل العالم شرف الدين شيخ العترة الطاهرة التي قرأتها عليه و هو

نسخه نیشابوری نهج البلاغه به روایت جوینی از سید رضی

۱۳۳۵)، جلد سوم، بخش سوم، ص ۱۵۹۵-۱۶۲۸.

۲. ر.ک: سید محمد حسین الحسینی الجلالی، دراسة حول نهج البلاغه (بیروت: مؤسسه الا علمی للمطبوعات، ۱۴۲۱)، ص ۷۹-۹۴. تمام کتاب دراسة حول نهج البلاغه به عنوان مقدمه در آغاز شرح زیدی، ارشاد المؤمنین الی معرفة نهج البلاغه المبین نیز به چاپ رسیده است.
۳. درباره وی ر.ک: المنتخب من السياق، ص ۲۸۵.
۴. درباره وی ر.ک: موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۵، ص ۷۸-۸۰.
۵. وی غیر از محمد بن همام بن سهیل بغدادی است. ر.ک: موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۴، ص ۴۷۰-۴۷۱.
۶. معارج نهج البلاغه، تحقیق اسعد طیب (قم، ۱۴۲۲)، ص ۹۵.
۷. درباره این نسخه ها ر.ک: دراسة حول نهج البلاغه، ص ۱۲۸، ۱۳۶.
۸. ابراهیم بن القاسم، طبقات الزیدية الكبرى، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (عمان، ۱۴۲۱)، ج ۳، ص ۱۲۰۹-۱۲۱۰.
۹. همان، ج ۳، ص ۱۲۰۹؛ محمد بن علی الشوکانی، اتحاف الاکابر باسناد الدفاتر، چاپ خلیل بن عثمان الجبور السبئی (بیروت، ۱۴۲۰)، ص ۲۴۹-۲۵۰.
۱۰. همچنین ر.ک: مجدالدین بن محمد بن منصور الحسینی المؤیدی، لواصع الانوار فی جوامع العلوم و الآثار و تراجم اولی العلم و الانظار (۱۴۱۴)، ج ۱، ص ۴۵۳ به بعد.
۱۱. درباره وی ر.ک: طبقات الزیدية الكبرى، ج ۳، ص ۸۴۰-۸۴۲.
۱۲. محله شادایاخ از محلات مشهور شهر نیشابور بوده که بقایای آن هنوز در شهر نیشابور باقی است.
۱۳. ر.ک: طبقات الزیدية الكبرى، ج ۲، ص ۸۴۰. بخشی از اجازه عمرو بن جمیل در این کتاب نقل شده است. متن این اجازه را آقای جلالی نیز نقل کرده اما نام یحیی بن اسماعیل در این نقل به علی بن اسماعیل تصحیف شده است. ر.ک: دراسة حول نهج البلاغه، ص ۱۱۴، ۱۳۵.
۱۴. درباره احمد بن زید جامی ر.ک: طبقات الزیدية الكبرى، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۴، ۱۲۰-۱۲۱.
۱۵. درباره علی بن ناصر حسینی و کتاب اعلام الروایة علی نهج البلاغه ر.ک: محمد کاظم رحمتی، «نویافته هایی درباره نهج البلاغه». گفته آقای جلالی درباره علی بن ناصر به نقل از امتیاز علی خان عرشی نادرست است. قس دراسة حول نهج البلاغه، ص ۱۲۷.
۱۶. طبقات الزیدية الكبرى، ج ۳، ص ۱۲۲۵. عالمان زیدی شرح چندی بر نهج البلاغه نگاشته اند از جمله یحیی بن حمزه، شرح لغوی بر این کتاب با عنوان الدیباچ الوضی فی شرح کلام الوصی و یحیی بن

- ابراهیم الهداء (متوفی ۱۱۰۲) شرحی بر شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (یا به تعبیر ابراهیم بن قاسم شهاری تعلیق علی شرح ابن ابی الحدید علی نهج البلاغه) نگاشته که با عنوان ارشاد المؤمنین الی معرفة نهج البلاغه المبین نیز مشهور است. این دو کتاب به تازگی منتشر شده اند.
۱۷. برای فهرست این مجموعه ر.ک: طاووس یمانی: فهرست میکروفیلم های مجموعه دارالمخطوطات صنعاء، به کوشش عبدالنواب احمد المشرقی، محمد صالح یحیی القاضی (قم، ۱۳۷۹).
۱۸. احمد بن محمد اکوع مشهور به نعله از عالمان نامدار زیدی است. برای شرح حال وی ر.ک: طبقات الزیدية الكبرى، ج ۱، ص ۱۹۴-۱۹۶. ابراهیم بن قاسم نیز در تأکید بر روایت نهج البلاغه توسط این عالم زیدی نوشته است (ج ۱، ص ۱۹۵): «وله اجازة عامة من الفقیه احمد بن احمد اوزیدین احمد الجامی القادم الی حوث سنة ۶۱۰ و من جملة ما اجاز له نهج البلاغه... و كذلك اجاز له السيد المرتضی بن شراهنک جميع مروياته و اجازاته و مسموعاته منها نهج البلاغه...».
۱۹. درباره ابویوسف یعقوب بن احمد که از عالمان نامدار لغوی نیشابور بوده است. ر.ک: المنتخب من السياق، ص ۷۴۹.
۲۰. البته این کتاب از جنبه های دیگری نیز اهمیت دارد که باید در فرصتی دیگر به آن پرداخت.
۲۱. درباره نسخه های خطی نهج البلاغه در کتابخانه جامع کبیر صنعاء ر.ک: فهرست مخطوطات مکتبه الجامع الکبیر صنعاء، ج ۴، ص ۱۷۲۳-۱۷۲۷. چهارده نسخه در این فهرست معرفی شده است.
۲۲. سید محمود مرعشی، ص ۱۲-۱۴، ۲۵، ۲۸، ۳۵-۳۶، ۴۱-۴۵، ۵۱-۵۲، ۶۸-۶۹.